

УДК 161.12

Гусев В.І.

I. КАНТ: ФІЛОСОФСЬКЕ ОБГРУНТУВАННЯ ІДЕЇ МИРУ

Розглядається ідея вічного миру в системі кантівської філософії. Аналізуються погляди Канта щодо політико-правових умов досягнення і збереження миру, а також такої його передумови, як єдність політики і моралі.

Миротворча традиція, започаткована європейським гуманізмом і розвинута Просвітництвом, дістала гідного продовження у вченні видатного німецького філософа, родоначальника німецької класичної філософії І. Канта. Філософія Канта стала важливим етапом на шляху до загального і справедливого миру. Спираючись на своїх попередників (Сен-П'єр, Ж.-Ж. Руссо, Г. Лейбніц та ін.), І. Кант немовби підсумовує розвиток європейської миротворчої думки і водночас надає їй принципово нового звучання. Головна заслуга Канта полягає в тому, що він дав ідеї вічного і загального миру всебічного філософського обґрунтування.

Ця ідея постає у Канта як необхідний елемент його філософської системи. Мрія про загальний і вічний мир, моральне засудження війни й численні заклики до миру, миротворчі проекти і спроби їхньої реалізації набули у Канта цілком законного характеру. Аналізуючи саме поняття миру, він доводить, що воно фактично збігається з поняттям права і разом з ним ґрунтується на вкоріненому в розумі моральному законі. Отже, вимоги миру постають у Канта як вимоги самого розуму, а вічний мир розглядається як продиктований цим розумом моральний обов'язок. Поняття миру, таким чином, набуває у нього значення філософської ідеї, яка органічно входить до його філософської системи. Вона необхідно пов'язана не тільки з його моральною філософією, а й входить до системи його політичних ідей, що, своєю чергою, ґрунтуються на його філософії права. *Єдність моральних, правових та політичних підстав і є головною особливістю Кантового обґрунтування ідеї вічного миру.*

Проте не менш важливою для німецького філософа була проблема реалізації цієї ідеї. Кант непокоїть не тільки її законність з точки зору

чистого розуму, а й можливість реального втілення, перетворення її на практичне завдання, що, нехай поступово, але розв'язується. Важливе значення в цьому плані мали філософсько-історичні праці Канта, де він доводив об'єктивну необхідність вічного миру, продиктовану законами історичного розвитку людства, неминучість просування суспільства до такого правового стану, коли цей мир стає не просто побажанням, або велінням моральної свідомості, а й цілком реальною справою.

Головною працею Канта, в якій він всебічно розглядає цю проблему, був його відомий трактат "До вічного миру" (1795). Час написання трактату - наполеонівські війни в Європі. Як і більшість праць такого роду, він був написаний у формі проекту міжнародного договору, адже Кант, приєднуючись до своїх попередників, вважав, що мир має бути встановлений шляхом міжнародних угод. Варто взяти до уваги й те, що трактат було опубліковано по гарячих слідах Базельського договору між Францією та Пруссією, який хоча і поклав край війні між цими країнами, але не ворожнечі між ними. Фактично це було лише тимчасове перемир'я. Мета ж Канта полягала в тому, щоб запропонувати такі статті договору, сформулювати в них такі умови, які забезпечували б не тимчасове перемир'я, а вели до сталого (вічного) миру, які б назавжди усували війну із життя європейських народів. Перша стаття, з якої Кант починає свій проект, власне, і формулює цю найважливішу вимогу до будь-якого мирного договору, якщо він і справді має на меті мир, а не тимчасове припинення війни. "Жоден мирний договір, - вказує Кант, - не повинен вважатися таким, якщо під час його укладання таємно зберігаються підстави для майбутньої війни" [1]. На цю обставину, до речі, і вказує прикметник вічний, який, однак, стає зай-

вим, коли мирний договір відповідає своєму поняттю, тобто знищує всі причини майбутньої війни.

Запропонований Кантом договір складається з двох частин: шести "прелімінарних" (попередніх) і трьох "дефінітивних" (остаточних) статей, а також кількох додатків до них. Звертає на себе увагу той факт, що і головні розділи цього трактату, й особливо додатки до них змістовно пов'язані з різними аспектами філософської системи Канта: моральною філософією (етикою), філософією права, філософією історії, а ідеї, сформульовані тут, мають продовження в інших працях філософа ("Критика практичного розуму", "Метафізика моралі", "Ідея загальної історії у всесвітньо-громадянському плані"). З другого боку, ідея вічного миру досліджувалась не тільки в цьому трактаті, а й в інших працях. Це свідчить про те, що тема не була випадковою для Канта, що ідея миру була важливим елементом і результатом всієї Кантової системи. Проте саме в трактаті вона досліджена комплексно і всебічно, і саме він ставить Канта в ряд видатних миротворців Нового часу.

Як зазначалося, перший розділ трактату містить у собі так звані "прелімінарні статті" мирного договору, в яких визначаються попередні умови досягнення миру між державами. В цих статтях стисло сформульовані елементи теорії міжнародного права, які згодом були розвинуті в його "Метафізиці моралі" (1797). Однак окрім теорії тут міститься програма подолання негативних аспектів, властивих міжнародним відносинам феодальної доби. Кант виступає проти фінансової і зовнішньополітичної сваволі феодальних володарів, проти трактування держави як монаршої власності, засуджує каральні війни і зростання постійних армій, саме існування яких вважає повсякчасною загрозою миру. Засуджуючи втручання у внутрішні справи окремих держав, Кант виступав за право націй на самовизначення і суверенне право кожного народу на власну політичну організацію. В цілому суть цих статей полягає в певних вимогах як до способу ведення воєнних дій між країнами, так і до характеру мирних угод, що ними ці війни так чи так завершуються.

Головна вимога щодо мирних угод полягала в тому, щоб такі угоди виключали саму можливість війни і не приховували в собі передумов майбутнього конфлікту. Інакше, зазначає Кант, такі угоди суперечили б своєму призначенню та суті й були б радше угодами про тимчасове пере-

мир'я, ніж про мир. А це означає, що всі країни, які підписують такі угоди, мусять відмовитися від старих претензій, від злочинних намірів, від бажання будь-якими засобами, в тому числі й за рахунок інших країн, збільшувати свою могутність.

Загалом сформульовані в "попередніх статтях" вимоги можна звести до таких: 1) невтручання у внутрішні справи; 2) відмова від фінансового тиску; 3) знищення постійних армій і поступове роззброєння; 4) відмова від певних видів війни; 5) відмова від погляду на державу як на власність; 6) вимога передати право оголошення війни представникам народу.

У другому розділі йдеться про політико-правові аспекти збереження миру. Головною умовою загального і вічного миру як в самій державі, так і в стосунках між народами, на думку Канта, є *утвердження ідеї права*, створення універсального правопорядку, який би охоплював всі можливі взаємини між людьми. Вимога миру і є головною вимогою права, тому мирними ці відносини стають тоді, коли вони набувають правового характеру. Саме поняття миру і мирного договору, вважає Кант, означає, що сторони відмовляються від війни і входять між собою у правові відносини. Згідно з Кантовою теорією, докладно викладеною ним у "Метафізиці моралі", про право взагалі можна вести мову лише тоді, коли люди входять до якоїсь спільноти, перебувають у певних суспільних відносинах між собою. Поза цими відносинами право - ніщо.

Головне завдання, що його розв'язують люди, вступаючи у правові відносини, полягає у відповіді на питання: яким чином можуть співіснувати наділені свободою істоти? І в цьому суть права як такого, адже за Кантом саме свобода, або незалежність від волі інших, є головним і невід'ємним правом кожної людини як особи, проте реалізованим воно може бути лише за умов, що кожний визнає це право за іншими людьми і, отже, обмежує свою свободу задля збереження свободи інших. Це питання, вважає він, стосується самої форми правових відносин і вказує на апріорне джерело правових підвалин. Однак реально це відбувається тоді, коли люди об'єднуються в суспільство і добровільно підпорядковують свою волю його спільній волі, вираженій у формі закону. Такий стан, коли люди свідомо підкоряються загальним законам, узгоджуючи з ними свою свободу, Кант називав громадянським.

Отже, ідея права у нього необхідно пов'язана з теорією громадянського суспільства. І хоча

формально право може мислитися і за межами такого суспільства, реально воно може бути забезпеченим тільки на його основі. Лише в громадянському суспільстві людина може реально мати якісь права, поза ним вона залишається безправною. Існувати в державі, належати до спільноти, об'єднаної на основі закону, - єдиний правовий стан для людини, і лише такий стан є станом миру. Кант був проти так званого природного права, а тому і стан миру він не вважав природним, навпаки, природним для нього був радше стан війни, аніж стан миру, навіть тоді, коли люди безпосередньо й не ведуть воєнних дій. Але природний стан завжди містить у собі небезпеку цих останніх. Беззаконна свобода, вступаючи у конфлікт зі свободою інших, неминуче призводить до війни. Кожна людина, здатна якимось чином впливати на інших, у природному стані є джерелом загрози.

Отже, стан миру має бути запровадженим, і єдиний шлях до цього полягає в створенні громадянського суспільства. Тому не дивно, що одна з перших умов досягнення миру викладена Кантом у формі постулату: "Всі люди, що мають можливість впливати один на одного, повинні належати до якогось громадянського устрою" [2]. Конкретніше цей правовий устрій постає у нього як:

- 1) устрій людей в межах одного народу за правом державного громадянства;
- 2) устрій держав у їхніх відносинах одна з одною;
- 3) устрій за правом всесвітнього громадянства.

Кант зазначає, що такий поділ не довільний, бо випливає з ідеї загального і вічного миру, адже загальний мир можливий тільки як подолання природного стану і надання правового характеру всім можливим взаєминам між людьми. Ці види правового устрою, що постають у Канта як конкретні форми втілення правової ідеї, були розвинуті ним у теорії публічного права, що складається з трьох частин: державного права, міжнародного права і права світового громадянства. Отже, головні моменти правової концепції німецького філософа дістали свого прямого відображення в "дефінітивних" статтях трактату.

Важливо, однак, звернути увагу на те, що до суто правових аспектів тут додаються й політичні. Головне завдання цих статей полягає в тому, аби дати визначення тим політичним формам організації державного і міжнародного життя, які найкраще відповідають самій ідеї пра-

ва, адекватно втілюють цю ідею і, таким чином, забезпечують політичні умови мирного співіснування людей і народів. У першій статті йдеться про найкращий державний устрій, який би цілковито відповідав поняттю права. Таким устроєм, на думку Канта, може бути тільки республіка, її головними ознаками є свобода і закон. Варто зазначити, що для Канта республіка була тим типом державного устрою (фактично синонімом правової держави), що його він принципово відрізняв від будь-яких форм деспотизму, де закон і примус виключають свободу; від варварства, де примус існує без усякого закону і свободи; а також від анархії, де панує нічим не обмежена свобода. Тільки республіка є таким типом держави, що надає людському суспільству правового характеру і, отже, відкриває перспективу вічного миру.

Підкреслюючи переваги республіканського устрою, Кант вказував, що головною ознакою республіки, на відміну від деспотії, є відокремлення виконавчої влади від законодавчої. Деспотизм для нього - це принцип самовладного виконання державою законів, які вона сама встановлює. Звідси й думка про розподіл влад, що згодом стала загально демократичною вимогою і одною з головних засад правової держави. У Канта вона була спрямована проти абсолютизму феодальної монархії. Однак сам Кант не пов'язував республіканський лад з демократією. Демократію він протиставляв аристократії і автократії, вважаючи, що відмінність між ними полягає лише в способі управління народом, а не в тому, яким чином держава розпоряджається своєю владою. Протилежність республіки і деспотії для нього була більш суттєвою. Звісно, конкретні політологічні уявлення Канта можна вважати застарілими, такими, що не відповідають сучасним реаліям. Проте не застаріла думка, що саме правова держава, втілення якої для Канта була республіка, є необхідною передумовою торжества ідеї миру.

Громадянський мир, який досягається таким чином всередині держави, має далі поширюватися і на відносини між державами. За Кантом, сусідні держави слід розглядати як індивіди, для яких природним є стан війни. І так само, як і окремі індивіди, вони задля подолання цього стану, мають об'єднатися у якусь спільноту на кшталт громадянського суспільства. "Для держав, - пояснював свою позицію Кант, - що мають намір вийти із протизаконного стану війни одна з одною, немає іншого засобу, ніж той, за

допомогою якого окремі держави стають громадянською державою, а також об'єднуються в міжнародну систему держав" [3]. Така система, або добровільний союз, є, на думку Канта, основою міжнародного права, і лише в такому союзі кожна з держав може реально забезпечити свої права. Ця думка становить зміст другої дефінітивної статті, де сказано: "Міжнародне право мусить бути засноване на федералізмі вільних держав" [4].

Як зазначалося, війна для Канта не є правовим станом, тому не може бути міжнародного права, яке б виправдовувало війну. Цим, до речі, позиція Канта принципово відрізняється від позиції його попередників, теоретиків міжнародного права, в тому числі й миротворців (Пуффендорфа, Гроція), які зосереджували свою увагу переважно на тих аспектах міжнародних відносин, які б обмежували право війни. Для Канта, навпаки, війна і право несумісні. Поняття міжнародного права як права війни, за Кантом, просто немислиме і може означати лише одне - право сили. Не дивно, що налаштовані таким чином люди або народи, які прагнуть відстоювати свої права на основі сили, а не на основі загальних законів, приходять врешті-решт до взаємного винищення і знаходять вічний мир у могилі.

Коли міжнародне право і має хоч якийсь сенс, його змістом і метою може бути лише одне - мир. Воно має виражати такі політичні принципи, які слугують постійному наближенню до загального і вічного миру, вони мають бути спрямовані не на припинення окремих воєн, а на подолання стану війни як такого. Політичною формою, що є засобом досягнення цієї мети (тобто надає правового характеру міжнародним відносинам), для Канта, як зазначалося, виступає союз держав, аналогічний громадянському суспільству. Союз, що його можна назвати союзом миру (*foedus pacificum*), і що має за мету - не владу над іншими, а свободу кожної з держав, які його утворюють. Однак такий союз, або, за визначенням Канта, "федералізм вільних держав", не може розглядатися як держава народів, об'єднання, в якому окремі держави зливаються в одну. Таке злиття, вважає Кант, суперечило б поняттю міжнародного права, ідея якого саме і передбачає роздільне існування багатьох сусідів, незалежних одна від одної держав, а по-друге, сама природа через відмінності мов і релігій утримує окремі народи від змішування і злиття в один народ, політично об'єднаний у світову державу.

Міжнародний союз, як його розуміє Кант, не може буквально повторювати внутрішній устрій окремих держав, а міжнародні правові відносини можуть ґрунтуватися лише на "сурогаті громадянського суспільного союзу, а саме - на вільному федералізмі" [5]. Кант був противником ідеї космополітизму, вважав її небезпечною для справи свободи і миру. Якщо б і була створена велетенська світова держава, вона, на думку Канта, неодмінно тяжіла б до деспотизму. З другого боку, що більшою буде територія такої держави, то менше деспотична влада спроможна її контролювати. Бездушний деспотизм неминуче перетворюється на анархію. Але, як перше, так і друге суперечить поняттю права. Союз народів, на відміну від всесвітньої держави, мусить бути не суверенною владою (як це властиво громадянській державі), а таким союзом, який кожної миті може бути розірваний будь-ким з його членів. І потрібний він країнам, що входять до нього, тільки для надання одна одній допомоги.

Федералізм Канта має обмежений характер, і єдиною ознакою його є примус до збереження миру. Такий вільний федералізм означає добровільне підпорядкування держав принципам міжнародного права, покликаним гарантувати мир і безпеку кожному з членів союзу. В "Метафізиці моралі", розвиваючи цю ідею, Кант зазначав, що такий союз можна було б назвати постійним конгресом, або добровільним зібранням держав.

Поняття федерації, що ним користувався Кант, звичайно, не відповідає сучасному значенню цього терміна. І це може вводити в оману, викривлювати справжні погляди філософа. Державу народів, про яку говорив Кант, не можна отожднювати з таким федеративним утворенням, як сучасні Сполучені Штати Америки, об'єднані на основі конституції у єдину федеративну державу, яка не підлягає розпуску за бажанням якогось штату, або з колишнім Радянським Союзом, члени якого хоч і мали формальне право на вихід, але весь устрій якого це право заперечував. Тим більше погляди Канта не мають нічого спільного з утворенням "світової держави", або "світової імперії". І хоча Кант вживає термін "держава народів", зміст, що він вкладає в нього, не відповідає поняттю всесвітньої держави.

Федерація, про яку говорить Кант, жодним чином не передбачає обмеження національного суверенітету. Саме поняття міжнародного права, основою і втіленням якого вона мусить слугувати, ґрунтується у нього на визнанні такого суве-

ренітету і рівності всіх народів. Єдина мета федерації - запобігання війні і захист прав кожної держави. Ті примусові санкції, які мусять бути в розпорядженні держав, що входять до її складу, не повинні, на думку Канта, зачіпати їхнього суверенітету. Єдине з усіх суверенних прав, яким держави, що входять до міжнародного союзу, мають поступитися - це право на війну.

Обгрунтовуючи у такий спосіб ідею, висунути ще його попередниками (У. Пенном, Сен-П'єром, Ж.-Ж. Руссо), Кант разом з ними торував шлях, яким у пошуках миру пішла світова громадськість. І хоча утворена після першої світової війни Ліга Націй, на прапорі якої було написано "вічний мир", не змогла досягти цієї мети - відвернути другу світову війну, людство не знайшло іншого способу запобігти майбутнім війнам, як створити Організацію Об'єднаних Націй. Звісно, можна закинути, що й цей крок не врятував людство від безперервних воєн, проте Кант і не думав, що цей шлях буде простим і коротким. Важливо зазначити лише те, що історичний досвід подолання воєн, зосібна досвід повоєнної Європи, potwierджує висновки Канта, а саме те, що шлях до тривкого миру пролягає через створення союзу вільних і суверенних держав, у об'єднанні народів на засадах міжнародного права.

Третя дефінітивна стаття договору про вічний мир, як зазначалося, пов'язана у Канта з третім аспектом публічного права, а саме - з правом всесвітнього громадянства, яке, на думку філософа, "має бути обмежене умовами загальної гостинності". Кант наголошує, що йдеться саме про право, джерелом якого є спільне володіння Землею. Всім мешканцям Землі належить її поверхня, і хоча кожний народ закріпив за собою певну територію, за людиною залишається право відвідати будь-який куточок земної кулі, не зазнаючи при цьому нападу або ворожих дій. Право загальної гостинності не вимагає, щоб кожну людину радо зустрічали як бажаного гостя (для цього потрібні додаткові міжнародні угоди), це ще не є "право гостя", а лише "право відвідування". Проте, з другого боку, воно не означає, що таке відвідування може перейти у загарбництво, уярмлення тубільців, їхнє поневолення.

Оскільки інтенсивне спілкування між людьми, розвинуте завдяки світовій торгівлі, зробило взаємозалежними всі народи, порушення прав людини в одному місці відразу дається взнаки в іншому. Тому поняття світового громадянства стає важливим елементом міжнародного права і

теорії вічного миру. Це поняття Кант розглядає як необхідне доповнення неписаного кодексу державного і міжнародного права до публічного права людства взагалі і, отже, до вічного миру. "Лише за таких умов, - зазначає він, - можна сподіватися, що ми поступово наближаємося до нього" [6].

Підсумовуючи, можна сказати, що таке наближення пов'язане у Канта з поступовим подоланням елементів природного стану, беззаконної свободи в державному і міжнародному житті і переходом до правового, громадянського стану. Незважаючи на всі перепони ідея права і так само ідея миру набирають дедалі більшого значення для людства, постійно спонукаючи його до відповідних дій. Це зумовлено тим, що ці ідеї вкорінені в людському розумі, іманентні йому. Кант вважає, що мир є моральною метою і обов'язком, до виконання якого людина покликана як розумна істота. Цей обов'язок вимагає від неї шукати загального правового громадянського суспільства, в якому свобода одних узгоджувалася б із свободою інших, створювати керувану законами державу (республіку), об'єднуватися в міждержавний союз (федерацію), дотримуватися в стосунках з іншими людьми права всесвітнього громадянства (гостинності). Але все це стає можливим лише за умов, що на політичній арені і справді діятимуть розумні, наділені розвинутою моральною свідомістю істоти, особи, здатні свідомо підпорядковувати свою волю загальному законові.

На жаль, у більшості своїй люди далекі від цього ідеалу. За своєю природою вони - егоїсти, що прагнуть до задоволення власних чуттєвих потреб, істоти, які живуть пристрастями і далеко не завжди керуються розумом. Кант розуміє всю складність цієї проблеми і зазначає, що, на думку багатьох, навіть створення, а тим паче збереження правової держави (республіки) потребувало б, щоб її громадяни були янголами. Що вже казати про міждержавні взаємини, де особливого значення набувають мовні, релігійні, культурні відмінності, які дають серйозні підстави до взаємної нетерпимості і ворожнечі. Отож, чи не є всі ці, здавалося б, законні з точки зору розуму вимоги лише порожньою належністю, безмежно далекою від реальності, чи не є вічний мир лише привабливою, але позбавленою змісту ідеєю, не придатною до практичної реалізації?

Власне, головне звинувачення, яке висувують критики Кантової теорії вічного миру, і полягає в тому, що вона має формальний і утопічний характер [7]. Ці звинувачення були б

цілком справедливими, якби Кант покладався лише на здатність людей діяти на основі розуму й визначати свої вчинки лише моральним обов'язком. Однак, обґрунтовуючи свою теорію, він знаходить підстави для неї не тільки в розумі, а й природі. Варто зауважити, що Кант відходить від характерного для Просвітництва дещо прямолінійного їх отождолення. За Кантом, зв'язок між розумом та природою більш складний і суперечливий. Безпосередньо вони не збігаються. Однак нерозумні сили природи через зіткнення протилежно спрямованих процесів, доводить він, врешті-решт призводять до такого результату, який відповідає вимогам розуму. У такий спосіб механізм природи підтримує продиктовані розумом закони.

Саме про це і йдеться у першому додатку до статей трактату, який називається "Про гарантії вічного миру". Ці гарантії полягають у тому, що в механічному процесі природи, як вважає Кант, існує певна доцільність, що реалізується незалежно від людської волі і що її люди називають долею, або божим провидінням. Ця доцільність визначає загальну спрямованість природних процесів, головний зміст яких стосовно людини полягає в подоланні природного стану і в переході до стану громадянського. Природа, так би мовити, сама штовхає людину до виходу за власні межі, до створення такої спільноти, яка ґрунтується на громадянстві та праві. А це, за Кантом, і є шляхом до миру.

Варто зазначити, що, кажучи про природу, яка містить у собі гарантії такого миру, Кант має на увазі загалом закони об'єктивного розвитку, до яких належать і закони історії. Кант долає голлий натуралізм своїх попередників, пов'язуючи реалізацію принципів розуму не стільки з природою як такою, скільки з історією.

За своїм змістом додаток, про який йдеться, повторює головні висновки більш ранньої праці Канта "Ідея загальної історії у всесвітньо-громадянському плані", праці, що слушно вважається квінтесенцією його філософії історії і яка містить у собі підвалини майбутньої теорії миру. Саме тут вперше було сформульовано думку про об'єктивну закономірність історичного розвитку, який неминуче веде до встановлення загального і вічного миру. Важливим здобутком філософії Канта була думка щодо ролі антагонізмів у процесі історичного розвитку. Головними засобами, якими користується природа для досягнення своєї мети, є саме антагонізми, властиві людському роду суперництво, боротьба інтересів, ко-

ристолоубство та характерна для людської натури перекирливість (ворожість). До речі, Кант відкидає наївні уявлення просвітників про первісних людей як про добрих і миролюбних пастухів. Якби це було так, зауважує він, ті пастухи так би й залишилися на рівні овець, що вони їх пасли. Стимулом їхнього розвитку була саме ворожнеча, що панувала у первісному суспільстві, боротьба, що точилася між ними. Саме антагонізми, властиві людській натурі, сприяють реалізації внутрішньої мети природи, яка полягає в максимальному розкритті закладених у людині задатків, мети, що поступово реалізується в процесі історичного розвитку. Таке розкриття, на думку Канта, можливе не в окремій людині, а в роді.

Звідси ідея загальної історії, яка, на відміну від життя окремої людини, є розгорнутим у часі життям роду. Ця історія поступово, але невпинно наближає людський рід до встановлення правового громадянського суспільства, бо саме за умов такого суспільства природні задатки людини можуть розвинутиися найповніше. Потреба цього розвитку штовхає людину на пошуки найсприятливіших для цього умов і, отже, змушує її переходити з природного стану в правовий. І головним засобом, за допомогою якого природа досягає своєї мети, як не дивно, слугує саме війна.

Кант зазначав, що важливим стимулом для створення системи мирних міжнародних відносин є взаємні економічні інтереси, розвиток міжнародної торгівлі, проте найважливішим засобом встановлення міжнародного правового устрою, на думку філософа, є все ж таки війна. Змусивши окремі народи об'єднатися на основі закону в громадянські суспільства, утворити державу, вона так само спонукає їх до того, аби у відносинах між собою вийти з незаконного (природного) стану і, поступово долаючи стан дикунів, вступати у союз народів. Звісно, це не може статися відразу, у формі якогось одномоментного акту. Кант звертає увагу на те, що ідея такого союзу, висловлена Сен-П'єром і Руссо, тому і видавалася фантастичною, що вони сподівалися на швидку її реалізацію. Насправді людство має пройти через численні війни й викликані ними спустошення та руйнування, аби зрештою знайти той неминучий вихід із створеного ним самим нестерпного становища. Кант підкреслює ту важливу обставину, що війна стає дедалі ризикованішою справою, небезпечною й для самої держави, що цю війну починає. "І це дає надію" [8], - зазначає він.

Німецький філософ, ясна річ, не міг собі уявити, які страхітливі засоби взаємного знищення винайде людство у наступні два століття, наскільки ризикованим стане застосування цих засобів з огляду на глобальний характер можливих наслідків, проте він уповні усвідомлював цю тенденцію. Тенденцію, що фактично унеможливує подальше ведення війни. Кант передбачив ситуацію, коли поступовий розвиток цивілізації сягне такого рівня, що її власні технічні досягнення, використані для воєнних цілей, зможуть варварськими спустошеннями знищити саму цю цивілізацію, перекреслити усі досягнуті людством культурні здобутки.

З перспективи ХХ століття ми можемо оцінити слушність кантових передбачень. Сьогодні мова йде передусім про ядерну зброю, інші засоби масового знищення, застосування яких містить у собі загрозу не тільки для тих народів, проти яких вони спрямовані, а й для всього людства, в тому числі й для тих, хто має намір ці засоби застосувати. Відомо, що переможців у такій війні не буде. Взагалі будь-яка масштабна війна країн з розвинутою технологією може обернутися трагедією для всього людства. І це може стати тим поворотним пунктом в його історії, коли мир стає умовою його подальшого існування, тим єдиною можливим станом, альтернативи якому просто немає. Реальна загроза самознищення може поставити людство на грань, за якою просто неможливим буде стан диких, не підвладних закону стосунків між народами. Грань, за якою світ вичерпає можливості прогресивного розвитку шляхом війни, а вічний мир стане для нього єдиною реальністю. Різниця полягатиме лише в тому, чи буде це мир, в якому торжествують розум і право, мир як універсальний правопорядок, чи це буде мир на велетенському кладовищі людства.

За такої ситуації вічний мир стає безумовним імперативом, тією вищою і безумовною метою, якій мають бути підпорядковані всі інші цілі. Орієнтуючись на таку мету, людство, політики, урядовці змушені будуть діяти відповідно до вимог розуму, свідомо спрямовувати свої зусилля на створення адекватних політичних і правових форм державного і міжнародного життя. За таких умов "питання вже не в тому, реальний чи нереальний вічний мир... питання в тому, що ми мусимо чинити так, немовби реальним було те, чого, можливо, й немає, мусимо сприяти обґрунтуванню його і прийняттю такого ладу, який уявляється нам для цього найбільш прийнятним..., аби встановити вічний мир і покласти край зло-

чинній війні, на яку подосі як на головну мету були спрямовані устрої всіх без винятку держав" [9].

За таких умов, коли треба робити свідомий вибір, надзвичайної ваги набуває питання про роль розуму, самосвідомості людини, про необхідність свідомого сприяння тому, до чого нас спонукає природа та закони історичного розвитку. Все це стає важливим тому, що без такого сприяння може припинитися самий цей розвиток. Власне йдеться про те, що на певному етапі уповні виявляє себе, стає явною залежність "природи" від "законів свободи", залежність подальшого існування цієї природи від нашої здатності надати їй, розумної форми, підпорядкувати вимогам розуму.

Важливим аспектом цієї проблеми є необхідність узгодити політичну практику (або практичну політику) з принципами права і моралі. Покладаючись на об'єктивний механізм природи, який змушує людей створювати громадянське суспільство і будувати взаємини між народами на основі міжнародного права, Кант не забуває нагадувати, що без опертя на розум, без усвідомлення визначеної ним мети, людство ніколи не зможе до кінця використати цей механізм і вийти зі стану дикої природи. Коли покладатися лише на цей механізм, на об'єктивні процеси природи, зазначає він, вічний мир так і залишиться безсилою і беззмістовною ідеєю, яку ніколи не буде втілено.

Проте Кант переконаний, що людство складається не лише з безумних і зіпсованих істот, егоїстів, позбавлених розуму і моралі, що моральний закон та ідея права зберігають своє значення для людей. Тому апеляція до їх розуму не тільки можлива, а й необхідна. Особливо коли мир стає безумовним імперативом людського існування. За таких умов особливого значення набуває формування моральної і громадянської свідомості, що досягається завдяки гласності, відкритій пропаганді цих ідей у суспільстві.

Кант підкреслює особливе значення філософії і філософів як носіїв і представників розуму. На цих проблемах він спеціально зупиняється у невеликому додатку до свого трактату "Таємна стаття до вічного миру". Таємна тому, що в ній Кант пропонує укласти негласну угоду з правителями, урядовцями про те, щоб вони коли не керувалися, то принаймні прислухалися до думок філософів, дозволяли їм вільно висловлювати свої думки. Виходячи з того, що для встановлення миру зміст світової політики має бути ясним не тільки для політиків, а й усіх гро-

мадян, Кант формулює вимогу щодо можливості відкрито висловлюватися з принципів питань державної політики. Держава має визнати право на критичну думку, дозволити філософам вільно і публічно обговорювати проблеми війни і миру.

Це вкрай необхідно задля формування громадської думки, для внесення ясності в діяльність урядів, для утвердження принципів розуму і, отже, наближення до вічного миру. Саме публічність і гласність, вважає Кант, є надзвичайно важливою передумовою для узгодження практичної політики з принципами моралі й права. Без цього, переконаний він, просування людства до миру стає проблематичним. Узгодження політики і моралі - предмет двох важливих і надзвичайно змістовних додатків до трактату, а саме: "Про розбіжність між мораллю і політикою в питанні про вічний мир" та "Про згоду політики і моралі з точки зору трансцендентального поняття публічного права". В цих додатках Кант викладає головні положення своєї філософії політики, згідно з якою справжня політика має ґрунтуватися на апріорних принципах моралі і, особливо, на такій її частині, як право.

На жаль, не тільки тогочасні, а й сучасні політики далеко не завжди керуються цими максимами Кантової філософії. Дуже часто, переслідуючи певні прагматичні цілі, політики виправдовують свої дії посиланнями на емпіричні обставини, недосконалу природу людей, або недовершеність суспільства. При цьому вони не тільки не керуються принципами моралі, а навпаки, прагнуть пристосувати ці принципи до своїх потреб. Кант викриває досвід так званих політичних моралістів, які, ігноруючи моральний обов'язок і вимоги публічного права, пристосовують мораль до потреб влади.

Така політика не має нічого спільного з рухом до вічного миру. Цій меті може сприяти лише позиція *морального політика*, який державну мудрість поєднує з мораллю, але робить це таким чином, що вирішальне значення для нього мають обов'язок і право. Моральний політик шукає не стільки конкретної вигоди для себе або своєї держави, скільки втілення принципів справедливості, свободи, рівності, права. "Хай панує справедливність," - ось сміливий принцип права, що ним має керуватися такий політик. Але відкидаючи всі прагматичні цілі й визнаючи своєю найвищою метою торжество права та справедливості, він досягає і певних практичних цілей, у тому числі й усіх переваг мирного стану.

В другому додатку Кант пропонує ті зручні для використання правила, або критерії, які засвідчують усвідомлення політикою свого морального обов'язку, за допомогою яких дуже просто досягти узгодженості між політикою та мораллю. Головною ознакою моральності будь-яких правових і політичних домагань, на думку філософа, є *публічність*. Це впливає з самого поняття публічного права. Публічність є його формальною ознакою. Тому скасування таємної дипломатії, такої внутрішньої і зовнішньої політики, яка ховалася б у тінь і жахалася світла гласності, є найважливішою вимогою й умовою досягнення справедливості і тривалого миру. Ця вимога дістала свого вираження в трансцендентальній формулі публічного права, запропонованій Кантом: "Несправедливими є всі вчинки стосовно права інших людей, максими яких несумісні з публічністю" [10].

За цією формулою від громадськості приховуються саме ті політичні наміри або дії, які можуть викликати загальний спротив, бо вони не відповідають загальним інтересам, себто є несправедливими. Публічно заявлені, вони стають неможливими. І, навпаки, "всі максими, які потребують оприлюднення (щоб досягти своєї мети), узгоджуються і з правом, і з політикою" [11]. Це - другий трансцендентальний принцип, або формула публічного права, згідно з якою моральними, такими, що відповідають вимогам права і справедливості, завжди будуть ті наміри або дії, ті цілі державної і міжнародної політики, які для свого досягнення потребують широкої гласності, стають можливими лише за умови оприлюднення. Це означає, що вони відповідають загальній меті суспільства, меті, що поєднує в собі цілі всіх. Такою метою на певному етапі історичного розвитку є, безумовно, загальний і вічний мир.

Підсумовуючи, можна сказати, що актуальність сформульованих Кантом проблем, а також запропонованих ним підходів до їхнього розв'язання не потребує особливих доведень. Привертаючи увагу до них, ми виходили з того, що сьогодні, як ніколи, голос філософа, а разом з тим і голос розуму мають звучати з особливою силою. Надзвичайно важливим висновком Кантової філософії є те, що *мир, політика, право, мораль* не є ізольованими речами. Навпаки, в єдності своїй вони утворюють той контекст, що в ньому тільки й можна повною мірою оцінити дії сучасних політиків, країн і народів. Боротьба за правовий державний устрій і торжество міжна-

родного права, за підпорядкованість державної політики принципам моралі, обстоювання в ній гласності і публічності, все це не може розглядатися як локальні завдання. Все це - елементи

єдиного ланцюга, елементи того свідомого вибору, який ми робимо у своєму історичному просуванні до вічного миру. Ось тільки якого? Відповідь залежить від нас усіх.

1. *Кант И.* Сочинения: В 6 т.-М, 1966.-Т. 6 С. 260.
2. Там само. - С. 266.
3. Там само. - С. 15.
4. Там само. - С. 271.
5. Там само. - С. 275.
6. Там само. - С. 279.

7. Див.: *Андреева И.С.* Проблемы мира в западноевропейской философии. - М., 1975. - С. 127.
8. *Кант И.* Сочинения: В 6 т. - М, 1966. - Т. 6. - С. 21.
9. Там само. - Т. 4. - Ч. 2. - С. 282.
10. Там само. - Т. 6. - С. 303.
11. Там само. - С. 308.

Valentyn Gusiev

I. KANT: THE PHILOSOPHICAL SUBSTANTIATION OF PEACE IDEA

The idea of an everlasting peace in a system of Kant's philosophy is esteemed. The Kant's views concerning political and legal conditions of achievement and preservation of peace, and also its such reason as unity of policy and moral are analysed.